

Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500-1700*, Albany, New York: State University of New York Press, 2009. xvi+ 277 sayfa. ISBN: 978-143-8425-30-6*

Mustakim Arıcı**

Çalışmalarında daha ziyade Osmanlı'da tıp ve sağlık, Osmanlı hastaneleri ve tıp kurumları gibi konulara odaklanan Miri Shefer-Mossensohn, değerlendirmesini yapacağımız bu kitabında 1500-1700 yılları arası Osmanlı tıbbını araştırmıştır. Halen Tel Aviv Üniversitesi'nde çalışmalarına devam eden müellifin bu kitabı 2001 yılında aynı üniversitede tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır. Yazar son olarak sosyal ve kültürel eserler çerçevesinde Osmanlı bilim ve teknolojisi üzerine bir projeyi tamamlamış ve bu çalışması yayına hazırlanmaktadır.¹

Değerlendirmemize konu olan ve 2014 yılında Türkçe çevirisi neşredilen² bu eserde "Osmanlı tıbbı", çalışmanın odaklandığı ve Osmanlılara özgü bir tıp anlayışı iddiasını temsil eden kavram olarak tebarüz etmektedir. Çalışmanın başında tıp tarihçiliğini, özel olarak da İslâm tıp tarihçiliğini masaya yatıran yazar dikkat çekici bir literatür araştırması yapar. Avrupa-merkezli tıp tarihçiliği anlayışı ve Manfred Ullmann'ın *Islamic Medicine* başlıklı eserindeki yaklaşımı üzerinde durur. Abbâsiler döneminde yaşanan altın çağdan sonra, bir bütün olarak İslâm dünyasında sürekli bir gerilemenin başladığını ileri süren "gerileme kuramını"ndan fazlasıyla etkilenmiş olan Ullmann'a göre İslâm'ın on üçüncü yüzyıldaki altın çağından sonra on dokuzuncu yüzyıldaki Batılılaşmaya kadar İslâm tıbbında iyi yahut yenilikçi hiçbir şey yaşanmamıştır. Yazar, daha önce bir değerlendirme yazısı kaleme aldığımız Peter E. Pormann ve Emilie Savage-Smith'in *Medieval Islamic Medicine* adlı eserinin³ Osmanlı tıbbı da dâhil olmak üzere sonraki döneme ait

1 <http://humanities.tau.ac.il/segel/shefer/>

2 *Osmanlı Tıbbı: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 313 sayfa. Değerlendirme yazımızda kitabın İngilizce aslı ve Türkçe çevirisinin sayfa numaralarına birlikte atıf yapılmıştır.

3 *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2014), 181-185; *Nazariyat Journal for the History of Islamic Philosophy and Sciences*, 1 (2014), pp. 174-179.

* Değerlendirme yazımızda kitabın İngilizce aslı ve Türkçe çevirisinin sayfa numaralarına birlikte atıf yapılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

tıp sistemlerini bilinçli olarak dışta bıraktığına değinir (p. 3-6; s. 16-20). Mossensohn, İslâm tıp tarihi yazımının bu iki önemli klasiğindeki yaklaşımı eksik bulur ve ihmal edilen iki önemli alan olan Osmanlı tıpları ve hastalık deneyimlerine yoğunlaşmayı hedefler. Bununla birlikte eserin Osmanlı sağlık sisteminin tam ve eksiksiz bir tarihini sunmak gibi bir iddiası olmadığını belirtmek gerekir. Zira yazara göre böyle bir eser hâlâ yazılmayı beklemektedir. Çalışma, Osmanlıların sağlık anlayışlarının ve tıbbi kullanma biçimlerinin tasavvur edilenden çok daha karmaşık olduğunu ortaya koymakta ve bu savı destekleyecek bir mahiyet arz etmektedir.

Aşağıda üzerinde durulacak olan Osmanlı tıp sistemi Galenci humoralizm, halk tıbbı ve tıbb-ı nebevî şeklindeki üç tıp anlayışı üzerine kurulmuştur. Etiyoloji ve tedavi bakımından üç farklı gelenek demek olan bu tıp anlayışlarının kendi başlarına karmaşık fikir ve teknikleri vardı. Yazar Osmanlı tıbbının, ortak Arap-İslâm geleneğinden tamamen kopmasa da bu karmaşık tıp sisteminin bir Osmanlı sistemi olduğunu ileri sürer. Ona göre tıp bilgisi ve uygulamalarında bir yerleşme ve Osmanlılaşma süreci söz konusudur. On altıncı yüzyılda Osmanlı'nın kendine has bir kültür ve medeniyet algısı geliştirdiğini düşünen Mossensohn, bu farklılaşmanın bürokrasi, sanat, mimari ve müzikteki örnekleri hakkında yapılan çalışmalara işaret ettikten sonra “kültürün yerleşmesi ve Osmanlılaşması” tezinin Osmanlı tıp sistemine de uygulanabileceği iddia eder. Ancak tıptaki bu Osmanlılaşma olgusu İmparatorluğun her köşesinde değil, Osmanlılığın en belirgin olduğu Balkanlar ile Sivas-Kayseri hattını içine alacak şekilde Anadolu'da meydana gelmişti. Aynı şekilde bu olgunun Osmanlı toplumunun tümünde fark edilmesi de söz konusu değildir. Yazar bu olguyu, yani Osmanlı tıbbının kendine has karakterini iki açıdan ele alır. Bunlardan biri, tıbbî yazım dilinde, Arapçadan Osmanlı Türkçesine geçiş şeklinde görülen değişimdir. Osmanlı Türkçesi, tıbbî yazımın bir dili olarak Arapçayı yerinden etmemiş, ancak seçkin çevrelerde ona katılmıştır. İkincisi sağlık sistemi ve özellikle hastanelerdir. Osmanlılar, hastaneleri geçmiş Müslüman toplumlardan miras almış olmakla birlikte bu sağlık müessesesini, diğer Osmanlı müesseseleri gibi, bürokratik ve hiyerarşik bir kuruma dönüştürmüşlerdi (p. 181-185; s. 260-265).

Dört bölümden oluşan kitabın “Tıbbi Çoğulculuk, Önleyici Tıp ve Tedavi” başlıklı ilk bölümü 1500-1700 arası Osmanlı coğrafyasında hangi tıp sistemlerinin olduğuna odaklanmaktadır. Osmanlı tıp sistemi bir çoğulculuğa dayanmaktadır. Yazara göre farklı coğrafi bölgeler, iklimler ve kültürlerden oluşan imparatorlukta ki tıp sistemi bu coğrafi ve kültürel çeşitliliğe benzer biçimde Galenci humoralizm, halk tıbbı ve tıbb-ı nebevî şeklindeki üç tıp anlayışına dayalı idi. Ancak bu farklı tıbbî sistemler birbirini ikame etmiyor, tamamliyordu; “Ya o/ya bu” yerine “sadece o değil/aynı zamanda bu” anlayışı hüküm sürüyordu. Bununla birlikte halk tıbbı, tıbb-ı nebevî ile humoralizm üzerine bina edilmiş mekanik tıptan oluşan üç yapı bloğunun

her birinin kendi tıbbî bilgi külliyesi, kendilerine özgü hastalık kuramı ve kendilerini diğerlerinden ayrı kılan tedavi teknikleri vardı. Osmanlı toplumunda zamanının bilimsel tıp anlayışı konumunda olan humoralizm şehir toplumlarında, sultanların saraylarında ve daha geniş mânâda Osmanlı seçkinleri arasında hâkimdi. Diğer taraftan halk tıbbî sözlü olarak nakledilirken, humoralizm ve tıbb-ı nebevînin temelini yazılı gelenekler oluşturuyordu (p. 22-24; s. 42-45). İşaret edildiği gibi bu üç sistem birbirinden tamamen ayrı da değildi. Bu noktada yazarın verdiği çok dikkat çekici örneklere temas etmek yerinde olur. Nebevî tıpla ilgili metinlerde bir rakip tıp sistemi olan Galenciliğin öncü ismi Galen'e dayanarak tıbbın ilahî kökenine atıf yapılması karşılaşılan bir durumdur. Bundan başka Suyûtî'nin (ö. 911/1505) tıbb-ı nebevî alanındaki eseri *el-Menhecû's-sâvî ve'l-menhelü'r-râvî fi tıbbi'n-nebevî*'nin de Galenci kurama dayanması, literatürden farklı sistemler arasındaki geçişkenliğe ve-rilebilecek bir örnektir (p. 27-28; s. 49-50).

Yazar bu bölümde hukukî ve teolojik düşüncelerden dolayı cerrahinin Müslümanlara yasak olduğunu iddia eden bilim adamlarının görüşünün bugün için artık bir geçerliliği olmadığını üzerinde durur. Cerrahi ve anatominin dönemin Avrupa'sında karşılaştığı bazı sorunlar Osmanlı tıbbında da geçerliydi ve bunlara ilaveten bölgesel iklim farklılıklarından kaynaklanan sorunlar ve başka gerekçeler bu iki pratik önünde bir engel teşkil etmekteydi. Tıbbın diğer branşlarına benzer şekilde anatomi de Galenci literatür üzerine bina edilmişti. Ancak İslâm sanat anlayışının bir uzantısı olarak önceki dönemde olduğu gibi bu dönemin anatomi risalelerindeki çizimlerde insan düz, iki boyutlu ve şematik olarak tasvir edilirken natüralizme yönelik bir ilgi olmadığına işaret edilmelidir. Ayrıca bu bölümde etik-dinî boyutlarından dolayı sorunlu bir cerrahi işlem olarak görülen otopsinin dahi zaman zaman gerçekleştiğine de temas edilmiştir (p. 46-48, 59-60; s. 77-79, 95-96). Yazar bu bölümde Osmanlı tıbbının iki temel vasfının altını çizmektedir: İlk olarak günümüzün modern tıbbının aksine Osmanlı tıpları tedavi edici (*heroic*) ve vücuda müdahale eden (*invaziv*) yöntemlerden ziyade önleyici tedbirleri öne çıkarıyordu. İkinci özellik ise tıbbî seçeneklerin toplumsal ve ekonomik gerçekliklere bağlı olmasıydı. Zira tıp bir toplumsal ayırıştırma vasıtasıydı ve bu, statü ayrımlarının pekiştirilmesine yardımcı oluyordu (p. 12-13; s. 30).

“Sağlıkta ve Hastalıkta: Bütüncül Vücut” başlıklı ikinci bölümde tıbbî kuram ile klinik gerçeklik arasındaki etkileşim irdelenirken, bu bölümdeki esas vurgu Osmanlı tıplarının bütünlükçü boyutları üzerinedir. Müellif bilim ve felsefenin diğer alanlarında kullanılan holizmin tıpta da karşılığı olduğunu söyler ve bu bağlamda Osmanlı tıbbının “holistik bir tıp” anlayışı olduğunu iddia eder. Buna göre insan vücudu karmaşık bir bütün olarak madde ve ruhtan meydana gelir. Dolayısıyla fizikî bir sorun ruhsal semptomlar üretebildiği gibi bunun tersi de doğrudur. Ayrıca bu bütün-

cül tıp anlayışının unsurlarına toplumsal ve ekolojik boyutları da eklemek yerinde olur (p. 63-65; s. 98-101). Yazar bu bölümü dört tema üzerinden işler. Bunlar tedavi süreçlerinde duyuların rolü ve bu bağlamda özellikle müziğin tedavi süreçlerine sunduğu katkı, sağlığı desteklemek için kişinin Allah'a duyduğu inanç ve hekime yönelik güven duygusu, her daim hijyenin gözetilmesi ve bu çerçevede suyun önemi ve son olarak da Osmanlıların sağlık ve hastalığı fiziksel koşullardan çok daha fazlası olarak görmeleridir. Bu bölümde özellikle müzikle tedavi konusuna ağırlık veren yazar meseleyi zengin bir malzeme ve kaynak çeşitliliği temelinde ele alır (p. 69-77; s. 106-118). Tedavi süreçlerinde hasta ve hekimin Allah'a olan inancı Osmanlı tıp sistemini anlama noktasında oldukça önemli bir unsurdur. Hastaneler akademik ve bilimsel bir tıp anlayışı olan Galenci humoralizme göre işletilse de Osmanlı hastanelerinin birçoğu inancın bir tezahürü olarak camilerin yanında inşa edilmişti. Ayrıca eş-Şâfi ismiyle Allah'ın tüm hastalıkların nihai devası olduğu anlayışı bazı âyet ve hadislere dayanmakta olup bu inancın tedavi süreçlerinde önemli etkisi vardı. Bunlardan başka günümüze ulaşan az sayıdaki reçetenin Allah'ın adı olarak "hû" ile ve besmeleyle başlaması tedavi süreçlerinde inanca taalluk eden metafizik etkenlerdir. Aslında fizikî herhangi bir etkisi olmayan psikolojik veya psikofizyolojik bir etkenin iyileşme sürecine katkıda bulunması anlamına gelen *plasebo* Osmanlı tıbbının karakteristik vasıflarındandır. Bu anlayışın bir yansıması tedavi süreçlerinde nazar ve muskalara önemli ölçüde yer verilmiş olmasıdır (p. 86-89; s. 130-135).

Kitabın "Açları Doyurun, Hastaları Ziyaret Edin ve Çile Çekenleri Azat Edin: Tıbbi Hayırseverlik ve Toplumsal Düzen" başlıklı üçüncü bölümü tıbbi hayırseverlik ve dolayısıyla vakıf hizmetleri meselesine ayrılmıştır. Bu bölümde özel olarak hastanelerin yönetimi açısından nasıl temel bir malî ve hukukî mekanizma olduğu tartışılmaktadır. Yazar vakıf hizmetlerinin arkasında yatan birtakım uhrevî saiklere işaret etmekte, ancak bunun yanında vakıf hizmetleri yapanların maddi ve siyasi hedefleri olduğuna da değinmektedir. Selçuklulardan Osmanlılara intikal eden bazı siyasi ve sosyal etkenleri de vakıf hizmetlerini teşvik eden unsurlar olarak saymak mümkündür. Ancak tüm bu etkenler arasında uhrevî ve manevî etkenlerin daha ağır bastığını söylemek mümkündür. Diğer yandan bazı araştırmacılara göre hastane İslâm dünyasında en muazzam sosyal yardım ve hayırseverlik kurumu idi (p. 101-102, 104-108; s. 151-152, 155-161).

Yazar, kitabın dördüncü bölümü olan "Hastalığın Uzamları, Uzamda Hastalık" başlığı altında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hastanelerin fizikî ortamlarını incelemektedir. Fakat yazarın buradaki amacı hastanelerin mimarî yönleri üzerinde durmak değil; daha ziyade kronikler, biyografi tezkireleri ve minyatürlerde ortaya çıktığı şekliyle dönemin Osmanlılarının bu binaları nasıl algıladıklarını ortaya koymaktır. Ele alınan mesele tıbbî bilgi, sosyal pratik ve fizikî tasarım arasındaki karşılıklı

ilişkilerdir. Bu bağlamda tartışmaya temel teşkil eden hipotez, uzam ve mimarinin doğal olarak mevcut olmadığı, toplumsal olarak üretildikleridir. Zira mimarî tarzlar bireyin yaratıcılığının ürünü olsa da, yalnızca kişisel tahayyülün bir sonucu değildir. Binalar, bireysel inşaların eseridir ve aynı zamanda kültürün, sosyal dünyanın aslı bir parçasıdır. Bu çerçevede yazar iki soruya cevap aramaktadır: İlk Osmanlılardaki on altıncı ve on yedinci yüzyıl tıp anlayışları hastaneleri şehirlerin neresinde konumlandırıyor ve binaların yapımına dair kararları ne şekilde etkiliyordu? İkinci olarak hastanelerin yeri ve binaların özelliklerine dayanarak Osmanlıların hasta “öteki”ye ve bilhassa akıl hastalarına karşı tutumları ne idi? Bu bağlamda yazar, Avrupalı seyyahların Osmanlı başkentlerinde gördükleri ile Avrupa şehirleri arasında yaptıkları mukayeselere yer vermektedir (p. 146-147; s. 213).

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki birkaç önemli şehir merkezine hastane kurulmuştu, fakat bu tür yerlerin hepsine hastane inşa edilmemişti, hatta büyük şehirlerin tamamında hastane bulunmuyordu. Bununla birlikte yıl boyunca çok sayıda insanın geldiği kutsal şehirler olan Mekke ve Medine’de var olanların yanı sıra yeni hastanelerin yapılmasına işaret edilmelidir. Padişahlar hastane projelerini daha çok şehir merkezlerinde gerçekleştiriyorken taşra şehirlerindeki hastaneleri yaptıranlar Osmanlı seçkinlerinin diğer mensuplarıydı (p. 151-152; s. 219-220). Hastanelerin şehirlerde nerelere kurulacağı da önemli bir meseleydi. Hastanelerin yeriyle ilgili siyasi mülahazalara ilaveten dikkate alınması gereken bir husus lojistikti. Özellikle su şebekesine erişim, kirli su ve atıkların tahliyesi kritik bir husustu. Hastanelerin vakıf külliyesi içine dâhil edilmelerinde bu gerekçelerin de etkili olduğu söylenebilir. Ancak hastanelerin yeriyle ilgili kararları etkileyen birçok kültürel mülahaza da vardı. Bazı istisnai örnekleri olmakla birlikte Osmanlılar, çoğunlukla hastaneleri şehir merkezlerine kurarak hasta insanlardan kaynaklı bir korkularının olmadığını ortaya koyuyorlardı. Diğer taraftan cüzzamlılar için yapılan az sayıdaki tahaffuzhane ise şehir surlarının dışında konumlandırılıyordu (p. 153-156; s. 222-226). Osmanlı hastanelerinin bir diğer işlevi bütçeye bir katkısı olmayan, yiyecek ve ilaç yapımı gibi bir amaca da hizmet etmeyen, ancak tedavi süreçlerine katkı sağlayan bahçeleriydi. Bahçeler, dönemin temel niteliği olan bütünlükçü tedavinin merkezinde yer alan bir bileşendi. Terapi manzarası sunan bu bahçeler “tasarımla tedavi” teorisinin bir yansıması olarak görülmelidir (p. 160-161; s. 235-236). Hastanelerin hasta nüfusunun sağlıklı toplumla tam mânâsıyla bütünleşmesine izin verilmiyordu. Bunun için bahçeler, fiziksel bir engeldi. Bu anlamda başka bir engel hastanelere kalın ve yüksek duvarlar dikmekti. Hastanelerin içindeki geniş bahçeler ve yüksek duvarlar, yerleşke içindekiler için iyileşme evresinde ihtiyaç duyulan mahremiyet ve uzlet koşullarını hazırlıyordu (p. 166-168; s. 240-243). Yazar çalışmasının sonuç kısmında, değerlendirmemizin başında işaret edildiği üzere Osmanlı tıbbının mahiyeti ve başarısı üzerinde durmaktadır.

Miri Shefer-Mossensohn bu çalışmasında Osmanlı tıp tarihinin belli bir kesiti olan 1500-1700 arasını mercek altına almış, bilim tarihi ve sosyal bilimlerdeki bazı teorileri ele aldığı döneme başarılı bir şekilde uygulamıştır. Çalışmasında yazmalar, arşiv belgeleri, kronikler, minyatürler gibi birinci elden muhtelif kaynaklara dayanmış, bununla birlikte Türkçe ikincil kaynakları da yoğun bir şekilde kullanmıştır. Yazar doğrudan dönemin bir tıp tarihini yazma amacıyla olmadığını çalışmasında göstermiş, literatür bilgisine yoğunlaşmak ve kurum tarihçiliği yapmaktan ziyade Osmanlı tıp tarihinin ihmal edilmiş yönlerini ortaya koymuştur. Özellikle Osmanlı tıbbının İslâm tıp geleneği içinde neşvünema bulsa da bir alt küme olarak yeni bir tıp anlayışına sahip olduğu önemli bir iddiadır ve yazar eser boyunca bu savı destekleyici bir bakış sunmaktadır. Osmanlı tıbbının bu kendine has yapısı yazara göre 1500'lerle birlikte tebarüz eden Osmanlılık kültürünün bir uzantısı olarak ele alınmalıdır. Yukarıda işaret edilen bu hususu yazar mimari ve sanatta Osmanlı'nın kendine has bir tarz gelişmesine benzetmektedir. Dolayısıyla yazar bir taraftan bir geleneğin devam ettirildiğini, yani tıp anlayışı ve kurumlarda bir istikrar ve devamlılık olduğunu, bununla birlikte devam eden yapı içinde bir yenilikten söz etmektedir. Yazarın tıpta teklif ettiği bu durum, bazı medeniyet tarihçilerinin kabul ettiği gibi İslâm medeniyetinin bir alt kümesi olarak Osmanlı medeniyeti yaklaşımıyla benzeşmektedir. Bu yaklaşımın, yani süreklilik ve süreklilik içindeki yenilik anlayışının İslâm düşüncesinin bir alt kümesi olarak Osmanlı düşüncesi çalışmalarına da uyarlanabilir olduğu kanaatindeyiz.